

Vallásszabadság, közjó, keresztény kultúra

Szempontok új (rég)i alapok kereséséhez

SCHANDA BALÁZS¹

A Biblia emberképe vitathatatlanul meghatározza a nyugati világ szemléletét, akár az emberi személy méltóságára, akár a társadalom alakítására tekintünk. Az Isten által a maga képmására teremtett férfi és nő, a szabad akarattal felruházott ember egyedülálló méltósággal bír. Hagyományos megfogalmazással az állam rendeltetése a közjó szolgálata, e fogalom tartalma ugyanakkor történelmi koronként némileg változó. Ma az emberi jogokat, és köztük is kiüntetetten a vallás szabadságát, a közjó fogalmába tartozónak tekintjük, ez azonban az elmúlt évtizedek változásai nyomán alakult ekként. A jelen tanulmány egyrészt a Katolikus Egyház vallásszabadsággal kapcsolatos reflexiójának néhány szempontját mutatja be, másrészt arra keres választ, hogy milyen esélyei vannak a keresztény gyökerekből táplálkozó kultúrának akkor, ha a keresztény hit megfogytokzik egy társadalomban.

Kulcsszavak: vallásszabadság, keresztény kultúra, Katolikus Egyház

Freedom of Religion, Common Good, Christian Culture
Searching for New (Old) Fundaments

It has been the Biblical vision on the human person that has determined the Western world. Man and woman created upon the image of God, endowed with free will have a unique dignity. Traditionally, the rationale of the state is to serve the common good; however, the content of this doctrine has been changing over history. Nowadays we regard human rights and especially religious freedom as inherent parts of the common good. The first part of the paper provides for an insight into the evolution of the doctrine of the Catholic Church on the freedom of religion. The second part of the paper outlines the chances of a culture originating from Christianity in an age when Christian faith is diminishing in society.

Keywords: freedom of religion, Christian culture, Catholic Church

¹ Tanszékvezető egyetemi tanár, PPKE JÁK, alkotmánybíró; e-mail: schanda.balazs@jak.ppke.hu.

1. Bevezetés

A vallásszabadság, a vallási türelem kitüntetett helyet foglal el a magyar közjogi hagyományban, így Magyarországnak (és különösen Erdélynek) egyedülálló történelmi tapasztalata van arról, hogy különböző felekezetek békés egymás mellett élése miként biztosítható, illetve a külső fenyegetettség miként mozdíthatja elő egy társadalom belső békéjét. A vallásszabadság korábbi jelentéséhez képest a mai tartalma sokkal gazdagabb lett, azonban két alapvető szempont változatlan: a szuverén állam számára a hívő ember kihívást jelent, hiszen az állam iránti lojalitását végső esetben megelőzi az Isten iránti hűsége. Ugyanakkor a hívő ember a közösség javát is új minőséggel gazdagíthatja, a hívő közösség kultúráját teremti, és e kultúra az egész társadalom létét alapozza meg. A vallásszabadság mélyebb reflexiót igényel: mi a gyökere ennek a szabadságnak, és melyek a gyümölcsei?

2. Fenntartások a vallásszabadsággal kapcsolatban

XVI. Gergely pápa 1832. augusztus 15-én keltezett *Mirari vos* kezdetű enciklikájában így fogalmaz: „A közömbösség romlott forrásából származik az abszurd és téves vélemény, vagy inkább bolondság (*deliramentum*), amely szerint minden embernek lelkiismereti szabadságot kell elismerni és biztosítani.” Ezen állásponthoz képest vitathatatlanul nagy utat tett meg a Katolikus Egyház a II. Vatikáni Zsinat vallásszabadságról szóló, *Dignitatis humanae* kezdetű ünnepélyes nyilatkozatáig.²

Az Egyház – amely az objektív igazság letéteményesének tudja magát – sokáig az igazsághoz való hűtlenségtől tartva utasította el a szabadság gondolatát: a tévedés nem rendelkezhet jogokkal.³ Az emberi jogok szemléletével szembeni tartózkodó magatartás mögött nyilván a történelmi körülmények is szerepet játszottak. Az emberi jogok gondolata a természetjogi szemléletben és a társadalmi szerződés elméletének összefüggésében jelent meg, majd az antiklerikális felvilágosodás során fogalmazták meg az első emberi jogi kartákat. Noha a természetjog és a keresztény jogszemlélet között volt átjárás, az emberi jogok képviselői nem a keresztény emberképből és a ki nyilatkoztatásból indultak ki, hanem a saját társadalmi-filozófiai feltevéseikből. A vallási alapú jogrendszerekre egyébként sem jellemző az emberi jogok kategóriája, hanem sokkal inkább a köteleességekből indulnak ki, míg „jogokkal” Isten rendelkezik. Így a felebarát nem érvényesítheti „jogát” a szeretetre – ami nem változtat a szeretet parancsán, a tízparancsolat a tulajdont nem a jogvédelem, hanem a lopás tilalma felől közelíti meg.⁴

2 Gájer László: *XIII. Leó pápa megnyilatkozásainak filozófiatörténeti előzményei (különös tekintettel a vallásszabadságra)*. Doktori értekezés, 2013. Elérhető: http://real-phd.mtak.hu/156/1/Gajer_Laszlo.pdf. (A letöltés dátuma: 2020. 09. 29.)

3 Josef Königsmann: „Vollkommene Gesellschaft” oder „Religionsfreiheit” als Zentralbegriff einer Lehre über das Verhältnis von Kirche und Staat. *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht*, 19. (1968), 232., 245.

4 Louis Henkin: *The Age of Rights*. New York, Columbia University Press, 1990. 184.

3. A *Dignitatis humanae* útja

A II. Vatikáni Zsinat utolsó dokumentuma a vallásszabadságról szóló, *Dignitatis humanae* kezdetű ünnepélyes nyilatkozat – ez volt a Zsinat talán legnagyobb vitákat kiváltó dokumentuma,⁵ amely mintegy maga is végigjárta a toleranciától a szabadságig vezető hosszú utat.⁶ A Zsinat e lépéssel – bár nem előzmények nélküli – tagadhatatlanul döntő lépést tett, aminek az Egyház és a világ viszonyában messzesemenő következményei vannak. A nyilatkozat megszületésében nagy szerepet játszó John C. Murray amerikai jezsuita teológus megközelítése szerint a különösen XIII. Leó és XII. Piusz pápasága⁷ alatt megerősített kiinduló tézis a katolicizmus mint államvallás intézményesítése volt, amely más vallások nyilvános létezését nem teszi lehetővé (mivel a tévedés nem rendelkezhet jogokkal). A toleranciát Murray hipotézisnek nevezi, amelyet a katolikus állam kivételesen, kisebb rosszként választhatott.⁸ A *Dignitatis humanae* meghaladva a reformáció óta kialakult gyakorlatot, új elvi alapokra helyezte a társadalomról és az államról való gondolkodást, ahogy a XXIII. János pápa *Pacem in terris* kezdetű enciklikája 1963-ban megfogalmazta: az igazság, az igazságosság, a szeretet és a szabadság elveire – így a vallásszabadságot az Egyház nem gyakorlati megfontolásokból, hanem egy igazság: az emberi személy méltóságának igazsága miatt fogadta el.⁹

A *Dignitatis humanae* a személy méltóságából indul ki, szemben az egyházi közjog (*ius publicum ecclesiasticum*) hagyományos kérdésfeltevésével, amelynek fő kérdése az intézmények egymáshoz való viszonyát tárgyalta, és az Egyház és az állam saját területén való eredeti és teljes hatalmának apológiáját adta. Természetesen a nyilatkozat nem áll meg az egyén szintjén, hanem a vallási közösségek jogait is felöleli. A vallásszabadság nem azonos az Egyház szabadságával:¹⁰ az Egyház szabadsága (*libertas Ecclesiae*) nem csupán a vallásszabadságból következik, hanem önmagában a létéből is fakad.¹¹

Az állam felekezeti elkötelezettsége iránti korábbi preferencia lényege az volt, hogy az állam ismerje el az isteni jognak az Egyház tanítóhivatala szerinti értelmezését. A vallásszabadság elvének ünnepélyes elismerése után egy nép vallási elkötelezettsége nem ünnepélyes állami nyilatkozatok révén, hanem a keresztény állampolgá-

5 Seregély István: Nyilatkozat a vallásszabadságról: „Dignitatis Humanae”. In Cserháti József – Fábrián Árpád (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat tanítása*. Budapest, 1957, 367–372. 367.

6 Roland Minnerath: *Le droit de l'Église à la liberté. Du syllabus à Vatican II*. Párizs, Beauchesne, 1982. 124–126.

7 John C. Murray: Leo XIII and Pius XII: Government and the Order of Religion. In Leon J. Hooper (szerk.): *Religious Liberty. Catholic Struggles with Pluralism*. Louisville, Westminster John Knox Press, [1952–1955] 1993. 49–125.

8 John C. Murray: Religious Freedom. In John C. Murray (szerk.): *Freedom and Man*. New York, P. J. Kenedy and Sons, 1965. 134.

9 John C. Murray: The Declaration on Religious Freedom. In Leon J. Hooper (szerk.): *Bridging the Sacred and the Secular. Selected Writings of John Courtney Murray, S.J.* Washington, Georgetown University Press, [1966] 1994. 198.

10 L. *Dignitatis humanae*, 4,13.

11 Lorenzo Spinelli: *Libertas Ecclesiae. Lezioni di diritto canonico*. Milánó, Giuffrè, 1979. 194.

roknak a demokratikus folyamatban felvállalt elkötelezettsége által válhat tartalmivá. A vallásszabadság elismerésével együtt az Egyház jelzi preferenciáját a jogállamiság iránt, és elfogadja az állam laikus voltát is,¹² azaz nem tart igényt arra, hogy az állam intézményesen elköteleződjön a Katolikus Egyház mellett. Az állam világi jellegének elfogadása természetesen nem a laicizmus elfogadását jelenti abban az értelemben, ahogyan az (különösen a századforduló Franciaországában) egyházellenes szellemi-politikai programként megjelent.

A vallásszabadság elismerésével az Egyház tehát nem a tévedést ismeri el igaznak, hanem még a tévedő emberi személy méltóságát is tiszteli és védi, és amellett tesz hitet, hogy világnézet dolgában a leghelyesebb emberi döntésnek is az ember méltóságának megfelelő módon, vagyis szabadon kell történnie. A személy méltóságának előtérbe állítása nem helyezi át a határokat az Egyház és az állam, az Egyház és a társadalom között, és egyértelművé teszi azt is, hogy ezzel az Egyház nem az emberi jogok individualista felfogásából indul ki – ellenkezőleg: az Egyház jogainak „kifelé” való képviselését a vallásszabadság emberi jogából, a közösségi vallásszabadság jogából vezeti le. Egyházat az azonos hitelveket követők hozhatnak létre, így arra nyilvánvalóan nincs senkinek joga, hogy más hitelveket követve egy adott vallási közösség tagja legyen vagy maradjon. A vallási közösségek önkormányzata kiterjed arra is, hogy meghatározzák, kit tekintenek tagjuknak, és ez a tagság milyen jogokkal és kötelezettségekkel jár – a törvénysértés határáig. A vallásszabadság tehát – ahogy Erdő Péter megállapítja – az Egyházon belül nem értelmezhető.¹³

Az Egyház az evangélium fényében ismerte fel, hogy Isten senkit sem kényszerít a hitre, így a vallásszabadság a személy ontológiai méltóságának felismerésén nyugszik, és nem a vallási közömbösség elismerését jelentette. Ma egyre világosabban látjuk, hogy az Istennel való kapcsolatban nincs helye a kényszernek – és az államnak ezt a szabadságot tiszteletben kell tartania. Az eltelt több mint ötven év meghatározó változásokat hozott a világban. A világ nagy részén erősödött a vallási sokféleség, nem utolsósorban a migráció következtében. Új kihívást jelent a szélsőségesek erősödése is. Míg a nyugati társadalmak a vallást először magánügyggyé tették, majd sokan el is távolodtak a hittől, ma újult erővel merül fel a vallás társadalmi szerepének kérdése.

4. A vallásszabadság az emberi jogok alapja

A vallásszabadság, az ember természetes szabadságának részeként a közjónak is része, ahogy erre szintén rámutatott a II. Vatikáni Zsinat.¹⁴ Az ember természete szerint egy közösség – a család, a nemzet – keretei között ébred öntudatra, és tapasztalja meg a szabadságot. A közösség nélkülözhetetlen az emberség számára. Az egyes ember emberségének növekedése a többi ember javát is szolgálja. A vallások és a nem vallásos jellegű, az emberi élet számára értelmet adó javaslatok ebben a térben, a közös-

12 Minnerath i. m. (6. lj.) 137., 141.

13 Erdő Péter: *Az egyházjog teológiája*. Budapest, Szent István Társulat, 1995. 190.

14 *Gaudium et spes*, 26.

ségben, a társadalomban érvényesülhetnek. Az állam szerepe ebben a vonatkozásban az, hogy a szabadság tereit biztosítsa – ez az, amit XVI. Benedek pápa az állam „pozitív laicitásának” nevezett:¹⁵ az állam biztosítsa a teret, ahol a legfontosabb, egzisztenciális kérdésekre vonatkozó válaszok megfogalmazódhatnak. Itt értelmezhető az is, ahogy az államnak el kell ismernie az Egyház hozzájárulását is a közjóhoz, például az oktatás terén. Ha nem ekként jár el, maga is gyengébbé válik.

Az ember élete nem lehet értelmetlen, éppen ezért minden egyes ember az emberiség részeként érinthetetlen és eltörölhetetlen méltósággal bír. A keresztény ember annak tudatában él, hogy minden ember egy Atya gyermeke. A nyugati világ a vallástól először a filozófia, majd a tudomány és a technika világa felé fordult, tőlük várva – szintén egyfajta vallásos hittel – választ az emberiség jövőjével kapcsolatos kérdésekre, és a dolog természetéből fakadóan ütközik bele e válaszok korlátaiba.

Időközben az állam szerepe is átalakult. A demokratikus állam vitathatatlanul civilizációnk vívmánya, azonban egyre inkább formális, eljárási kérdésekre szűkíti nézőpontját: az ember alapvető igényei helyett csak a formális szabályok betartásától várjuk a társadalmi együttélés biztosítását. Amikor a kisebbségek védelme érdekében a kulturális polgárság vagy a pozitív diszkrimináció kezdeményezései merülnek fel, akkor nemcsak a formális egyenlőség elve sérül, hanem a vallásszabadság érvényesülésével kapcsolatban is új kérdések merülnek fel.¹⁶ Szent II. János Pál pápa is megerősítette, hogy a vallásszabadság minden más szabadság alapja, az emberi méltóság nélkülözhetetlen eleme.¹⁷ Ferenc pápa erőteljes szavakkal hívja fel mindannyiunk figyelmét arra, hogy az emberiség korszakváltást él át.¹⁸ Újra kell gondolnunk számos kérdést, tudatosan kell viszonyulnunk olyan kérdésekhez, amelyek hosszú időn keresztül maguktól értetődők voltak.

5. „A vallásszabadság mindenki javának szolgálatában”

A vallásszabadságra történő ismételt reflexió fontos, átfogó dokumentuma a Nemzetközi Teológia Bizottság 2019-ben kiadott *Vallásszabadság, mindenki javára* című dokumentuma.

A Nemzetközi Teológia Bizottságot 1969-ben Szent VI. Pál pápa hozta létre, hogy a Hittani Kongregációt munkájában a jelentősebb hittani kérdések körültekintő vizsgálatával segítse.¹⁹ A bizottságot a világ minden tájáról érkező, különféle teológia iskolák

15 Így Nicolas Sarkozy elnököt köszöntve franciaországi látogatásán. Elérhető: https://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/fr/speeches/2008/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20080912_pari-gelysee.html (A letöltés dátuma: 2020. 09. 29.)

16 Javier Prades, a munkabizottság vezetője interjúja: Alessandra Stoppa: Perché sono così liberi? Intervista a Javier Prades López. *Tracce*, 44. (2019), 7. 12–18.

17 *Redemptoris missio* (1990), 286–287.

18 *Laudato si'* (2015), 19., 102.

19 A Nemzetközi Teológia Bizottság alapításának közleménye. Elérhető: www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_con_cfaith_pro_14071997_ictheology_hu.html (A letöltés dátuma: 2020. 09. 29.)

képviselői alkotják, akik teológiai jártasságuk tekintetében kiválóak, valamint elkötelezettek az egyházi tanítóhivatal iránt. A tagokat – maximálisan 30 főt – a Szentatya nevezi ki ötéves ciklusokra, a Hittani Kongregáció bíboros prefektusának javaslatára, aki döntését megelőzően egyeztet az illetékes püspöki konferenciákkal. Fennállásának ötven éve alatt a bizottság 29 dokumentumot bocsátott ki.

A Nemzetközi Teológia Bizottság 2019-ben kiadott, vallásszabadságról szóló dokumentuma nem pusztán a közjó szemszögéből helyezi új megvilágításba a vallásszabadságot: az nemcsak a közjót, hanem mindenki javát szolgálja. Miként szolgálja a másik ember szabadsága az enyémet? Miként szolgálja mások Isten-keresése és megélt hite a közösség javát? A reflexió világossá teszi: a hit nem magánügy. Arra is felhívja a figyelmet, hogy az állam félreértett semlegessége akadályává válhat annak, hogy a hitét megélt egyén a közösség polgáraként a maga teljességében élje meg hitét és polgárságát, és ezzel a közösség is szegényebbé válik.

A vallásszabadság mint az első alapjog kitüntetett helyet foglal el az emberi jogok között. A *Dignitatis humanae* világossá teszi, hogy a sérthetetlen emberi jogok alapja az ember személy volta. Az emberi méltóság minden egyes ember ember mivoltának veleszületett része. A hit szabadságát védve az Egyház minden ember számára tanúságot tesz arról, hogy ha a szabadság az igazsággal együtt növekedik, akkor az igazságnak szabadságra van szüksége ahhoz, hogy virágozzék. Istenre mint a minden ember szívében lakó erkölcsi rend transzcendens alapjára hivatkozni az emberi visszaéléseknek is határt szab: ha Isten helyét ember alkotta bálványok vagy pusztán a nép közmegegyezése helyettesíti, akkor a tapasztalatok szerint az eredmény nem a nagyobb szabadság, hanem a szolgaság.

Az ószövetségi kinyilatkoztatás is világossá teszi, hogy az Istennel kötött szövetség elsődleges minden egyéb tekintéllyel szemben – nem kétségbe vonva azt, hogy a maga területén a világi hatalom kialakíthat egyfajta rendet. Isten országa, amelynek eljövételét Jézus Krisztus meghirdette, nem ebből a világból való (Jn 18,36). Szent Ágoston is világossá teszi: jogos a világi hatalom tevékenysége a közjó szolgálatában, azonban e hatalom nem terjesztheti ki illetékességét a vallási kérdésekre, nem válhat valláspótlékká.²⁰ A világi és a lelki hatalom megkülönböztetése az ókortól az újkorig újra meg újra felmerülő kérdés. Isten országa a földi országon belül fejlődik: együtt él a két világ, és helyénvaló, ha az Egyház szempontokat ad a közjó előmozdításához. Az állam istenítése és az államilag terjesztett ateizmus egyaránt helytelen.

Figyelemre méltó megközelítés, hogy a liberális állam feltételezett világnézeti semlegessége, ami szelektív módon kizárja a vallási tapasztalat nyilvános megélését a közügyekben, a hatalom új, okkult ideológiáját hamisan transzcendenssé teszi. Más szavakkal, a magát végső referenciának tekintő szuverén állam istenként tetszeleg. Ferenc pápára hivatkozva hangsúlyozza a dokumentum, hogy míg a laicista nézőpont a vallást egy szubkultúra részeként képzelel el, valójában olyan isteni ajándékról van szó, amely a szabadságot kifejező minden más megnyilvánulásnak is biztos alapja,

20 Szent Ágoston: *Isten városáról*. Budapest, Kairosz, 2009. XIX, 17.

és meghatározó hozzájárulás az emberi testvériséghez.²¹ Csak ott van lehetőség egy szebb jövő építésére, ahol megvan a szándék az együttélésre – másként a jövő senki számára sem ígér sok jót. A vallásos lelkiület az Istennel való kapcsolatot az emberség részének tekinti, és ez a kapcsolat mások számára is megtapasztalható módon válhat áldássá. A sokféle vallásnak, amely egy társadalomban együtt él, el kell ismernie az emberi személy értelméből, méltóságából adódó következményeket – ez a vallás-közi béke alapja, annak minden jogi és politikai következményével.

Éppen az emberi élet legfontosabb kérdéseivel kapcsolatban a különböző vallások sajátos spirituális hagyományukkal az egész közösséget gazdagítják. A liberális megközelítés leszűkíti a vallásszabadságot: a morálisan semleges állam maga etikai tekintélyre tör, ellenőrizve minden emberi ítéletalkotást. Az ilyen állam túllép azon, hogy csak a polgárok törvény előtti egyenlőségét biztosítsa, és egyszerre válik abszolutistává és relativistává. Isten kiiktatásával megszűnik a nép kollektív erkölcsi meggyőződésének transzcendens alapja, és ember alkotta bálványok, így a hatalom okkult ideológiája veszi át a helyét. Az eredmény nem az emberi szabadság kiteljesedése, hanem éppen ellenkezőleg, egy új szolgaság. Az ilyen, semlegesnek mondott állam valójában nem semleges, ez nem a XVI. Benedek pápa által „pozitív semlegességnek” nevezett hozzáállás. Az ilyen állam nem nyitott arra a hozzájárulásra, amit a keresztények adhatnak a társadalom előtt álló etikai kérdések megválaszolására, és elzárkózik a vallási közösségekkel való együttműködéstől is.

Az igazi vallásszabadság hozzájárul az együttélés és a társadalmi béke kibontakozásához. A társadalmi együttélés értéket hordoz mind az egyén, mind a társadalom számára – ezt viszont az érintetteknek akarniuk kell. A vallási közösségek – ha lehetőséget kapnak rá – hatékonyan elő tudják mozdítani ezt az együttélést, természetesen amennyiben valamennyien elismerik az ember alapvető jogait, viszonyos módon a kisebbségek jogait is. Végző soron nem nélkülözhető a lelkiismeret szabadsága: az egyénnek – különösen, ha az állam jogrendszere elszakad a természetes erkölcs-től – rendelkeznie kell azzal a szabadsággal, hogy Istent válassza a jogi norma helyett.

6. Keresztény kultúra

„Európában az ateista is keresztény” – az Antall Józsefnek tulajdonított mondás az ateisták több nemzedékére kulturális szempontból igaz lehetett: az ateisták a kereszténységgel szemben fogalmazták meg magukat, az ateizmus a keresztény hit tagadása volt. Szent II. János Pál pápa szavaival: „Nem lehet kétségbe vonni, hogy a keresztény hit meghatározó és mellőzhetetlen módon hozzátartozik az európai kultúra alapjaihoz. Európának ugyanis a kereszténység adott formát, beleoltva néhány alapvető értéket. A modern Európa, amely megajándékozta a világot a demokratikus eszmével és az emberi jogokkal, sajátos értékeit keresztény örökségből meríti. Európa nem annyira földrajzi hely, mint inkább kulturális és történeti fogalom, amely

---

²¹ *Dignitatis humanae*, 17.

azt a valóságos földrészt jelenti, amely a kereszténység egységesítő erejének köszönhetően különböző népeket és kultúrákat tudott egységessé tenni.”²² Látva ugyanakkor a szekularizáció folyamatát (akár az egyházak önszekularizációját)²³ a nyugati világ országaiban, úgy tűnik, hogy van egy új vallástalan nemzedék, amelynek a keresztény szavak már semmilyen jelentést nem hordoznak.

Karácsony szinte minden család számára ünnep, ami úgy tűnik, a keresztény örökség általános érvényét jelzi. Azonban az ünnepelthez való kapcsolata sokak számára nem jelent többet, mint Augustus császár személye a nevét hordozó hónap tekintetében: ahogy a hónapnevek használata nem tesz rómaivá, úgy a karácsonyfa sem tesz kereszténnyé. Bár a kereszténység nem Európában született, és nem európai vallásról van szó, Európában nyerte el a történelmileg leghatásosabb kulturális és intellektuális arculatát.²⁴ A keresztény kultúra és a szintén Európában kialakult, Istent a közgondolkodásból kizáró tudományos racionalizmus kultúrája határozza meg ma Európát, azonban a keresztények már nem azonosak a modern kultúrával, ahogy azt XVI. Benedek pápa megállapította: „Pozitívista és agnosztikus kultúrában élünk, amely túlnyomórészt türelmetlen a kereszténységgel szemben. Ezért a nyugati társadalom – Európában legalábbis – nem lesz keresztény társadalom.”²⁵

A Magyarország keresztény kultúrájának védelmére felszólító, az Alaptörvény hetedik módosításával az R) cikk (4) bekezdésébe iktatott paranccsal az alkotmányozó szándéka, hogy a kereszténység – pontosabban Magyarország kereszténységen alapuló kultúrája – ne csak mint a múlt elismerést igénylő eleme jelenjen meg, hanem védendő értéként is. A kereszténység természeténél fogva univerzális vallás, amely a kezdetektől (néha változó sikerrel) törekedett az inkulturációra. Az Alaptörvény nem a kereszténység – adott módon inkulturálódott valóságának – védelmét írja elő, hanem egy kulturális valóság védelmét. Sok történelmi példát ismerhetünk arra, hogy az egyént átalakító és a társadalmat kovászként átjáró hit kultúrát teremt. Az alkotmányos védelem tárgya azonban nem a keresztény hit, hanem az a kultúra, amelyet megteremtett, beleértve a tagadásának szabadságát is. Maga a keresztény hit aligha lenne alkotmányos védelemben részesíthető (kísértések ellen nem véd a jog), legfeljebb különös felelősségükre emlékeztetheti a közhatalom birtokosait – ahogy azt az Alaptörvény zárómondata teszi: a felelősség nem szűkíthető egy egyszeri, még oly fontos szavazásra, hanem az egész életet átfogja.

A védelem fogalmilag feltételezi a fenyegetettséget. Az Alaptörvény módosító javaslatának indokolása az Európában jelenleg zajló, nem nevesített folyamatokkal in-

22 II. János Pál: *Ecclesia in Europa*. In *II. János Pál megnyilatkozásai, II.* Ford. Diós István. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 108.

23 A német teológiában kialakult fogalmat XVI. Benedek pápa is használta: *Address of HIS Holyness Benedict XVI to Bishops of the Episcopal Conference of Brazil*. Elérhető: http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2009/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20090907_ad-limina-brasile.html (A letöltés dátuma: 2019. 04. 20.)

24 Joseph Ratzinger: *Benedek Európája a kultúrák válságában*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 32.

25 XVI. Benedek: *Utolsó beszélgetések Peter Seewalddal*. Budapest, Szent István Társulat, 2016. 261.

dokolta a kiegészítést, célként Európa és Magyarország kulturális arculatának megőrzését nevezve meg.²⁶ Sem az R) cikk új eleme, sem javaslatának indokolása nem határozza meg, hogy a népesség migrációs folyamatok nyomán megváltozó összetételében vagy a szekularizációban, a társadalom elvallástalanodásában, vagy esetleg más tényezőkben érhető tetten a földrész kulturális arculatának átalakulása, amellyel szembe kell szállni, és ezzel széles értelmezési teret hagy. Külön kérdés, hogy e folyamatok mennyiben befolyásolhatók alkotmányjogi eszközökkel: ha hosszú, erőteljes elkötelezettséggel jellemezhető társadalmak (gondolhatunk Belgiumra, Írországra vagy Spanyolországra), amelyek ma gyakran nemcsak a keresztény hagyománnyal szakítanak, de a demokratikus jogalkotásuk a természetjoggal is szembe fordult,²⁷ ez a szekularizációnak, az Egyház gyengeségének vagy az alkotmányozó hanyagságának tudható be, vagy egy nem befolyásolható természetes folyamatról van szó.

Az említett példák azt mutatják, hogy a népakarat akár alkotmányos szabályok mögül is eltűnhet, és a meghatározó többség akaratát legfeljebb egy nemzedéken belül az alkotmányi és törvényi rendelkezések is követik. Konkrét példával élve: ha a népesség meghatározó többsége nem csak egy férfi és egy nő létszövetségét tekinti házasságnak, akkor előbb-utóbb a jogrendszer is igazodik az új többséghez. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az életvédelem, a házasság fogalma vagy akár a középületekben elhelyezett feszületek esetén is Nyugat-Európában a törésvonalak nem a keresztények és a muszlimok, hanem a vallási hagyományt követők és a szekuláris erők között vannak.

A kultúra fogalma elsősorban az emberiség által létrehozott anyagi és szellemi értékek összessége, egy közösség, nép műveltségének megnyilvánulása. Antropológiai értelemben a kultúra egy közösség életformáját jelenti.²⁸ Kultúránkat többféle irányból érhetik fenyegetések – az Alaptörvény megfogalmazása általános, így egyaránt hordozhat megerősítő üzenetet a kulturális örökség őrzői számára: legyen szó a városkép védelméről, a népszokások ápolásáról vagy a latinnyelv-oktatás fontosságának hangsúlyozásáról. Ugyanakkor hivatkozást kap átfogó módon a kialakult közép-európai életforma egésze, amelybe a zeneoktatástól a tánciskolákon át a társkapcsolatok és a magatartásformák, erények értékelése és védelme benne foglaltatik. Védendő kultúránk tartalmának teljes körű meghatározása lehetetlen lenne. Mélyebb tisztázást igényelne, hogy ez a kultúra valójában kereszténynek nevezhető-e, vagy esetleg pontosabb lenne keresztény gyökerű kultúráról beszélni.

Míg a Nemzeti hitvallás a keresztény örökséget ismerte el, az R) cikk 2018-ban beiktatott (4) bekezdése a keresztény kultúrát rendeli védeni (megjegyezve, hogy egy örökség felvállalása sem kizárólag a pozitívumokat öleli fel: az örökségnek lehetnek terhes elemei is). Itt sem a keresztény hit vagy a keresztény vallás elismeréséről,

26 Az Országgyűlés Törvényalkotási bizottságának összegző módosító javaslata. Elérhető: www.parlament.hu/irom41/00332/00332-0011.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 09. 29.)

27 Frivaldszky János: *Jó kormányzás és a közjó. Politikai és jogfilozófiai szemszögből*. Budapest, Pázmány Press, 2016. 74.

28 Pusztai Ferenc (főszerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai, 2003. 774.

védelméről van szó, hanem az ezekből fakadó kultúra védelmének előírásáról. Átfogó megközelítéssel azonban a keresztény kultúra nem értelmezhető keresztény hit nélkül: a kultúra a hitből sarjadt ki. Évszázadok hagyománya és mély egyéni meggyőzés hatja át Dante Alighieri vagy Johann Sebastian Bach műveit, és teszi az *Isteni színjátékot* vagy a *Máté-passiót* teológiai művé, amelyek gyökereiktől elszakítva csak csonkán értelmezhetők – nem vitatva el a jogot arra, hogy az alkotók hitét nem osztó előadók tolmácsolják Bach, Georg F. Händel vagy Kodály Zoltán műveit. E reflexió alkotmányozói akarattal nem hozható létre. Bár a keresztény kultúra fogalma sokkal tágabb e kultúra művészi kifejezésénél, a művészi kifejezés, a műalkotások sorsa jól kifejezi viszonyunkat a gyökerekhez: így kerül A. Tóth Sándor 1937-ben készült Szent Erzsébet-festménye *Art deco nő virágokkal* címmel aukcióra.²⁹ Érezhetjük egyfelől úgy, hogy a művészeti érték elismerése az eredeti jelentés felismerése nélkül is érték: a kép nem csak a hívő szemlélőt szólítja meg, másfelől úgy tűnik, hogy itt valami elveszett...

A keresztény hittel összeegyeztethetetlen társadalmi gyakorlat éppen a kereszténységben gyökerező szabadság védelmét élvezi. A magyar társadalom jelentős része – ideértve a magukat kereszténynek tartókat is – nem követ számos, a kereszténységből fakadó erkölcsi parancsot és hagyományt; a keresztény kultúra védelme e szabadságot is védi. Szemben a vallási alapú jogrendszerekkel (így pl. az iszlám államokkal) a jogszerű és a jogellenes magatartások elhatárolására a vallási igazság önmagában nem ad alapot – csak mindenki számára belátható és észszerű normákat emelhetünk jogi normává. Míg a hagyományos, vallási alapú jogrendszerekben a jog szekuláris megalapozása tűnhetett abszurdnak, a világi államban az emberölés kriminalizálását vagy a gazdasági bűncselekmények szabályozását nem alapozhatja a törvényhozó kizárólag a tízparancsolatra.

Tekinthetjük-e – akár akaratuk ellenére – kereszténynek azokat, akik egy keresztény kultúrkör gyermekei?³⁰ Kulturális értelemben ez igaz lehet: ma Magyarországon felekezettől függetlenül megülik a névnapokat – sőt nem keresztények is átvették e szokást. Sok úrlap is a semleges „utónév” helyett az ügyfél keresztnevére kérdez rá. Kérdés, hogy e szokások, ha kiüresedtek, nem éppen az elkötelezett hívők számára aggályosak, ugyanakkor méltánytalannak tartanánk, ha csak a katolikus gyerekeket ajándékozna meg a Mikulás (a szokást inkább nem Szent Miklós püspök, hanem a gyermekek csokoládéhoz való egyenlő vagy inkább általános hozzáférése felől közelítjük meg). Míg annak eldöntése, hogy a keresztény hittel mi egyeztethető össze, alapvetően az egyházi közösségek és tekintélyek, valamint az egyén lelkiismeretére

29 Az aukció részleteit ld. www.kieselbach.hu/alkotas/art-deco-no-viragokkal_-1937_17740 (A letöltés dátuma: 2020. 09. 29.)

30 Jakab András: *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei*. Budapest, HVG-ORAC, 2011. 180. A keresztény Európa fogalma a kereszténydemokrata gondolkodásban erőteljesen jelen lévő fogalom. Vö. Erich Kussbach: *Keresztény Európa és európai integráció. Európa mint keresztény értékközösség*. Budapest, Hanns Seidel Alapítvány, 1996. 9–32.

tartozó kérdés, addig az Alaptörvény értelmezője az Alkotmánybíróság. Miként értelmezhető a keresztény kultúra melletti elköteleződés?

A keresztény kultúra védelme jelentheti a miniszoknya tilalmát, de jelentheti viselésének szabadságát is. Melyik értelmezés a helyes? Felfogható-e az alaptörvényi rendelkezés államcélként, azaz az állam kötelezettségének tekinti-e, hogy a társadalom értékválasztásait a keresztény hit felé terelje? A fogantatással kezdődő emberi élet erőteljesebb védelme, a házassági kötelék védelme, a vasárnapi munkavégzés korlátozása, a pornográfia, az ezotéria és a pogány magyar őstörténet iránti nosztalgia és a nem keresztény utónevek anyakövezésének visszaszorítása, a blaszfémia száműzése a fegyveres testületek tagjainak szótárából, a tetoválás, a kábítószer-fogyasztás és a szerencsejáték elleni fellépés, a társadalom elesettjei iránti erőteljes szolidaritás, a szubszidiaritás érvényesítése a társadalom és a gazdaság szervezésében... Hosszasan lehetne sorolni a kihívásokat, ahol a keresztény hitből mélyreható társadalmi és jogi változások következnek, és ahol a jelen társadalmi gyakorlat (minden bizonnyal a választói többség) és a keresztény megközelítés között szakadék tátong. E szakadék lehet akár tudattalan is, hiszen a magukat katolikusnak vallók jelentős része nem ismeri Egyháza tanítását. A keresztény választópolgár és politikus törekvése arra, hogy hitének következményei a jogrendszerben és az állam politikájában megjelenjenek, legitim, szempontjaik érvényesítésére azonban nem teológiai, hanem mindenki által megközelíthető érveket kell felmutatniuk, és a demokratikus döntési folyamat nyomán többségre juttatniuk.

Ha államcélként tekintenénk a keresztény kultúra védelmét, az államtól aktív magatartást várhatnánk, hogy a társadalom értékválasztásai a keresztény hagyománnyal összhangba kerüljenek, azaz egy keresztény kultúra megszületésének, fennmaradásának előmozdítását. Így minden állami szervnek a jogszerűség és a célszerűség szempontjain túl mérlegelnie kellene, hogy egy adott döntés a keresztény kultúra szempontjából miként értékelhető.

Az alaptörvényi megfogalmazás azt sejteti, hogy az alkotmányozó inkább a jelenlegi társadalmi gyakorlat védelmét, és nem a keresztény kultúra újrateremtését célozza – még olyan vonatkozásokban is, ahol a keresztény eszmény és a társadalmi gyakorlat között szakadék tátong. Ezt sugallja az, hogy egy adott kultúra (Magyarország kultúrája) védelmét írja elő, nem pedig a keresztény kultúra védelmét, ami magában foglalhatná azt is, hogy Magyarország kultúráját kereszténnyé kellene tenni. Úgy tűnik, az alkotmányozót nem a miniszoknya tiltásának szándéka vezette, hanem az, hogy viselésének szabadságát védje. Ha Európa – és így Magyarország – kultúrája keresztény,³¹ a kulturális önazonosság védelme csak egy keresztény kultúra védelmét jelentheti.

31 Európa identitását keresztény öröksége adja; Joseph Weiler: *Keresztény Európa*. Budapest, Szent István Társulat, 2006; Király Miklós: Európa keresztény gyökerei és az alkotmányos szerződés. *Iustum Aequum Salutare*, II. (2006), 3–4. 67–72.; Pünkösty András: *Az európai uniós jog etikai vonatkozásai. Kritikai elemzés, különös tekintettel az Egyház társadalmi tanítására*. Budapest, Pázmány Press, 2014.

7. A keresztény kultúra és a keresztény hit viszonya

A hit kultúrateremtő szerepe történelmi tapasztalat.³² A kereszténységből kisarjadt kultúra organikusan csak a kereszténységgel együtt lenne védhető.³³ Az Alaptörvény és az állam a kultúra védelmének parancsával csak a következményt, a származékot tudja védeni. Élő hit nélkül az elődök hitének gyümölcsei csak ideig-óráig – talán egy-két nemzedékig maradnak fenn. A kultúra védelmének parancsával az Alaptörvény nem a fát – a keresztény hitet – védi (erre nem is alkalmas), hanem az előző nemzedékek hitének gyümölcseit. Nem az alkotmányozón múlik, hogy a fa él-e – vagy végül csak a gyümölcs héja, látszata lesz az, amit akár a fától is elszakítva védelmezünk. Az Alaptörvény – a Nemzeti hitvallás – a jövőbe tekintő, optimista dokumentum. A keresztény kultúra védelmével nem a végállomáshoz érkezett vonatra akar felszállni.

Sajátos kérdés, hogy az adott kulturális valóság védelmében az állam felléphet-e a ténylegesen keresztény nézőpontot hitelvi vagy erkölcsi alapon megfogalmazókkal szemben. Ha a „keresztény kultúrát” a ma uralkodó magatartásformákkal azonosítjuk, akkor éppen a hiteles keresztény álláspont képviselője újra meg újra az uralkodó – gyökereiben talán, de tartalmában nem keresztény – kultúrával történő szembe fordulást igényelheti.³⁴ A keresztény hitből könnyen következhet a fennálló keresztény (eredetű) kultúrával szembeni kritika. A vallásszabadság védett körébe tartozik az, hogy egyének, vallási közösségek vagy vezetőik hitbeli vagy erkölcsi kérdésekről állást foglaljanak, és ez jogos, ha kihívást jelent a fennálló kulturális közeg számára. Álláspontjuk, hitelveik és erkölcsi nézeteik hitelességét kívülállók nem kérdőjelezhetik meg. Nem mindegy ugyanakkor, hogy a kritika a (gyökereiben) keresztény kultúra megújítását vagy lerombolását célozza. A kritika szabadsága mindkét esetben a szólás szabadságának, így a keresztény kultúránk védelmét élvezzi.

Az állami szerepvállalás a keresztény örökség őrzésében éppen attól a ponttól nem vet fel aggályokat, hogy az örökség kultúraként szervesült. A hagyományhoz való viszony korántsem egységes, ahogy a politikai közösség kulturális identitása sem homogén. Példák sora a jegybank által kiadott érmék és bankjegyek szimbólumvilágától a helyi önkormányzatok heraldikáján át a közterület- és közintézmény-elnevezési gyakorlatukig terjedhet. Akár kifejezetten vallási gesztusok is inkább kulturális hagyománynak, mint hitéleti megnyilvánulásnak tűnnek, például ha arra gondolunk, hogy 2007-ben az akkori budapesti városvezetés a 4-es metró alagútépítő pajszának megáldására papot hívott. Nemcsak megszakadt hagyományok újrafelvételéről van szó – ahogy például a fővárosi kórházak visszakapták „Szent” neveiket –, hanem számos esetben új intézmények is hasonló neveket kaptak, például Dunaújváros kórháza

32 Török Csaba: *A kultúrák Lelke*. Budapest, Új Ember, 2016. 16.

33 A hittől elszakadó kultúrprotestantizmus értékeléséhez és történelmi szerepének méltatásához I. Tőkéczi László: *Keresztény hit és kultúrprotestantizmus*. *THÉMA*, 2. (2000), 80–86.

34 A „jobbról előzés” példája lehet a lombikbébi program kiterjesztésével szembeni erőteljes fellépés a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnöke, Veres András részéről 2017. augusztus 20. nyomán. Elérhető: www.magyarurir.hu/hirek/megterésre-es-megujulasra-hivott-veres-andras-budapesten-allamalapito-szent-kiralyunk-unnepen (A letöltés dátuma: 2020. 09. 29.)

1991-ben Szent Pantaleon nevét vette fel. Inkább érzékenységet, mint szabályozást igényel annak eldöntése, hogy a közösség számára a köztér elnevezése vagy tágabban a közösségi intézmények (ideértve a közoktatási intézményeket vagy a közszolgálati tömegtájékoztatót) mennyi és milyen tartalmat tudnak feszültségek nélkül befogadni. A Márton-napi lampionos felvonulás vagy a betlehemes játék az önkormányzati óvodában inkább kedves népszokásnak tűnik, mintsem egy vallási hagyomány erőszakos terjesztésének. Ugyanakkor az óvodapedagógus részéről odafigyelést igényel, hogy érzékelje, ha egyes szülők számára világnézeti okokból aggályos az ünnepség: egyszerre kell elkerülni, hogy a gyermek kirekesztve érezze magát, és nem szabad odajutni, hogy csak a többség tagjaitól várjunk el alkalmazkodást, mert ekként nem semlegességet, hanem ürességet teremtünk.

Magyarország keresztény kultúrájának védelme nem egy keresztény kultúra létrehozatalának parancsát jelenti, hanem inkább a meglévő, adott kultúra védelmének kötelezettségét. A kultúra védelme legitim állami feladat, jellegének kialakítására és fenntartására azonban az állam nem képes: a keresztény kultúra kialakítása és őrzése továbbra sem az állam, hanem a keresztények – egyének és közösségek – felelőssége.

A gyökereitől elszakadt uralkodó kultúra a keresztény hitet egy kis csoport magánügyének tekinti,³⁵ és éppen emiatt intoleránssá válik a kereszténységgel szemben. Kérdés, hogy a keresztényeknek az új barbárság korában kivonulniuk kell-e a társadalomból,³⁶ vagy XVI. Benedek pápa javaslatát követve alkotó, kreatív kisebbségben³⁷ kell megpróbálkozniuk a civilizációs hagyomány átmentésével és gazdagításával. A többségi társadalom napjainkban már nem keresztény, a keresztények – a hitüket őrző keresztények – mint kisebbség vannak jelen a társadalomban.³⁸ A kisebbségi helyzet mindenképpen nagyobb tudatosságot igényel. Az ellentmondás a keresztény kultúra védelmének parancsa és alapjának (a keresztény hitnek) meggyengülése között nem pusztán látszólagos. Feloldásához mindenekelőtt arra a szabadságra van szükség, hogy a vallási közösségek valóban kibontakoztathassák önazonosságukat, és így járuljanak hozzá a társadalom megújulásához.³⁹

8. Összefoglalás

A vallásszabadság a vallás iránti megértést és érzékenységet igényel – a hitüket megélő közösségek a társadalom egészének javát szolgálhatják. A társadalom elvallástalánódása folytán a vallás a társadalom többsége számára egyre kevésbé érthető, pontosabban csak addig érthető, amíg nem veszik igazán komolyan, azaz pusztán szokásról,

35 XVI. Benedek pápa: *Die Kirche und der Skandal des sexuellen Mißbrauchs*. Elérhető: <https://de.catholicnewsagency.com/story/die-kirche-und-der-skandal-des-sexuellen-missbrauchs-von-papst-benedikt-xvi-4498> (A letöltés dátuma: 2020. 09. 29.)

36 Így Rod Dreher: *The Benedict Option: A Strategy for Christians in a Post-Christian Nation*. New York, Sentinel, 2017.

37 XVI. Benedek pápa Arnold Toynbee kifejezését alkalmazza.

38 Gájer László: A legutóbbi pápák víziója Európáról. *Teológia*, 53. (2019), 126–137.

39 Gájer László: *A periféria teológiája*. Kézirat.

hagyományról van szó. Külön kérdés, hogy az önszekularizáció zsákutca: nem tudnak a vallási közösségek annyit feladni sajátos örökségükből, hogy az a szekuláris társadalom számára elegendő legyen. Azzal, hogy a szekularizáció nyomán a vallási megnyilvánulások egyre ritkábbá váltak a nyilvános térben, a társadalom és a jog is egyre bizonytalanabban és bizalmatlanabban fogadja őket.

A megértés hiánya nem mellékes a vallási megnyilvánulások jogi kezelése szempontjából sem. Azzal, hogy a társadalom szigorúan magánügyként kezeli, a nyilvános térből kiszorítja a vallásosság szinte minden megnyilvánulását, a vallásosságot, a vallásokat maga is érthetetlenné teszi a kívülállók számára. Az egészséges pluralizmus nem mellékes hozadéka lehetne, hogy a különböző vallások jelenléte a társadalomban természetessé válik: a hitelesen megélt vallás más vallások követői iránt is megértővé és türelmesebbé tesz. Ugyanakkor az államnak – ha nem ellensége saját magának – építenie kell a társadalom kulturális preferenciáira és történelmi hagyományaira. A Magyarország keresztény kultúrájának védelméről szóló alaptörvényi rendelkezés erre szólít fel. A kultúránk fenntartása tekintetében különleges felelősséget viselnek azok, akik gyökereit értik.

Irodalomjegyzék

II. Vatikáni Zsinat: *Gaudium et spes*. 1965.

Baranyai Béla: Megtérésre és megújulásra hívott Veres András Budapesten államalapító szent királyunk ünnepén. *Magyar Kurír*, 2017. augusztus 20. Elérhető: www.magyarokurir.hu/hirek/megtérésre-es-megujulasra-hivott-veres-andras-budapesten-allamalapito-szent-kiralyunk-unnepen (A letöltés dátuma: 2020. 09. 29.)

Benedek, XVI., pápa: *Address of His Holyness Benedict XVI to Bishops of the Episcopal Conference of Brazil*. Elérhető: http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2009/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20090907_ad-limina-brasile.html (A letöltés dátuma: 2019. 04. 20.)

Benedek, XVI., pápa: *Die Kirche und der Skandal des sexuellen Mißbrauchs*. Elérhető: <https://de.catholicnewsagency.com/story/die-kirche-und-der-skandal-des-sexuellen-missbrauchs-von-papst-benedikt-xvi-4498> (A letöltés dátuma: 2020. 09. 29.)

[Benedek, XVI., pápa:] XVI. Benedek pápa párizsi beszéde. Elérhető: https://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/fr/speeches/2008/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20080912_parigi-elysee.html (A letöltés dátuma: 2020. 09. 29.)

Benedek, XVI., pápa: *Utolsó beszélgetések Peter Seewalddal*. Budapest, Szent István Társulat, 2016.

Dreher, Rod: *The Benedict Option: A Strategy for Christians in a Post-Christian Nation*. New York, Sentinel, 2017.

Erdő Péter: *Az egyház jog teológiája*. Budapest, Szent István Társulat, 1995.

Ferenc pápa: *Laudato si'* 2015.

Frivaldszky János: *Jó kormányzás és a közjó. Politikai és jogfilozófiai szemszögből*. Budapest, Pázmány Press, 2016.

Gájer László: XIII. Leó pápa megnyilatkozásainak filozófiatörténeti előzményei (különös tekintettel a vallásszabadságra). Doktori értekezés, 2013. DOI: <https://doi.org/10.15774/PPKE.HTK.2013.002>

Gájer László: A legutóbbi pápák víziója Európáról. *Teológia*, 53. (2019), 126–137.

Gájer László: *A periféria teológiája*. Kézirat.

Henkin, Louis: *The Age of Rights*. New York, Columbia University Press, 1990.

Jakab András: *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei*. Budapest, HVG-ORAC, 2011.

János Pál, II., pápa: *Redemptoris missio*. 1990.

János Pál, II., pápa: Ecclesia in Europa. In *II. János Pál megnyilatkozásai II.* Budapest Szent István Társulat, 2005.

Király Miklós: Európa keresztény gyökerei és az alkotmányos szerződés. *Iustum Aequum Salutare*, II. (2006), 3–4. 67–72.

Königsmann, Josef: „Vollkommene Gesellschaft” oder „Religionsfreiheit” als Zentralbegriff einer Lehre über das Verhältnis von Kirche und Staat. *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht*, 19. (1968). 232–247.

Kussbach, Erich: *Keresztény Európa és európai integráció. Európa mint keresztény értékközösség*. Budapest, Hanns Seidel Alapítvány, 1996.

Minnerath, Roland: *Le droit de l'Église à la liberté. Du syllabus à Vatican II*. Párizs, Beauchesne, 1982.

Murray, John C.: Religious Freedom. In Murray, John C. (szerk.): *Freedom and Man*. New York, P. J. Kenedy and Sons, 1965.

Murray, John C.: Leo XIII and Pius XII: Government and the Order of Religion. In Hooper, Leon J. (szerk.): *Religious Liberty: Catholic Struggles with Pluralism*. Louisville, Westminster John Knox Press, 1993, 49–125.

Murray, John C.: The Declaration on Religious Freedom. In Hooper, Leon J. (szerk.): *Bridging the Sacred and the Secular: Selected Writings of John Courtney Murray, S.J.* Washington, Georgetown University Press, 1994.

Pusztai Ferenc (főszerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai, 2003.

Pünkösty András: *Az európai uniós jog etikai vonatkozásai. Kritikai elemzés, különös tekintettel az Egyház társadalmi tanítására*. Budapest, Pázmány Press, 2014. DOI: <https://doi.org/10.15774/PPKE.JAK.2014.001>

Ratzinger, Joseph: *Benedek Európája a kultúrák válságában*. Budapest, Szent István Társulat, 2005.

Seregély István: Nyilatkozat a vallásszabadságról: „Dignitatis humanae”. In Cserhádi József – Fábian Árpád: *A II. Vatikáni Zsinat tanítása*. Budapest, Szent István Társulat, 1957. 367–372.

Spinelli, Lorenzo: *Libertas Ecclesiae. Lezioni di diritto canonico*. Milánó, Giuffrè, 1979.

Stoppa, Alessandra: Perché sono così liberi? Intervista a Javier Prades López. *Tracce*, 44. (2019), 7. 12–18.

Szent Ágoston: *Isten városáról*. Budapest, Kairosz, 2009.

Török Csaba: *A kultúrák Lelke*. Budapest, Új Ember, 2016.

Tőkéczki László: Keresztyén hit és kultúrprotestantizmus. *THÉMA*, II. (2000), 2–3. 80–86.

Weiler, Joseph: *Keresztény Európa*. Budapest, Szent István Társulat, 2006.